

3. СВЕДЕНИЯТА ЗА БЪЛГАРИТЕ И ХРИСТИЯНСКА БЪЛГАРИЯ В РУСКАТА ХРОНИКА „ПОВЕСТЬ ВРЕМЕННЫХ ЛЕТ“ (XI-XII в.). МИЛИЯНА КАЙМАКАМОВА

Милияна Каймакамова

професор, доктор по история

в Историческия факултет на СУ „Св. Климент Охридски“.

СВЕДЕНИЯТА ЗА БЪЛГАРИТЕ И ХРИСТИЯНСКА БЪЛГАРИЯ В РУСКАТА ХРОНИКА „ПОВЕСТЬ ВРЕМЕННЫХ ЛЕТ“ (XI-XII в.)

[Каймакамова Miliyana VIA EVRASIA, 2012, 1.pdf](#)

Професор Емил Михайлов има основен принос за цялостното проучване на историята на българо-руските отношения през древността и ранното средновековие. На този голям и значим историографски проблем той посвещава част от своите изследвания [1]. Направените от него констатации и изводи по редица важни въпроси, които и днес не са загубили своята актуалност, са подробно осветлени в монографията му „Руси и българи през Ранното Средновековие до 964 г.“ (София, 1990) [2]. Сред тях е и въпросът за участието на християнска България в културното израстване на Русия преди и след нейното официално покръстване през 988–989 г. В този фундаментален труд въз основа на изворите (писмени и вещевени) Е. Михайлов разкрива подробно нейната роля в процеса на християнизация на източните славяни [3]. Придържайки се към строгия научен подход, авторът изтъква тежестта на най-авторитетната руска хроника „Повесть временных лет“ („Повест за изминалите години“, по-нататък ПВЛ) [4] като един от важните извори, отразили мястото на България в съзнанието на руските книжовници от XI в. и нейната роля за разпространението на християнството и славянската култура в Русия през X–XI в. [5].

Задачата на тази наша статия е да разгледа по-подробно въпроса за причините, довели до големия интерес на Нестор към историята на българите и християнска България. Това се налага

поради обстоятелството, че независимо от техния значителен обем, който е впечатлявал всички изследователи на българо-руските книжовни връзки, те остават недооценени [6]. Приемайки за отправна точка горепосочената оценка на Е. Михайлов, ние ще се опитаме да коментираме сведенията за българската история в ПВЛ в две основни насоки: 1) какво е значението им за изграждането на определена представа за българите и тяхната държава от страна на високообразования руски книжовник и историк Нестор; 2) какъв е техният принос като извор за българо-руските книжовни връзки през X-XII в. и взаимодействието между българското и руското летописание.

Необходимо е най-напред да припомним сведенията, намерили място в руския летопис. В центъра на внимание на руската хроника са следните събития от българската история: заселването на Аспаруховите българи в земите около р. Дунав около 680 г.; походът на император Михаил III (842-867) в 863 г. срещу България и покръстването на княз Борис I (852-889; †907) заедно с приближените му боили; покръстването на българския народ; създаването на славянската писменост и книжнина от братята Кирил и Методий и нейното разпространение сред българите и другите славяни; българо-византийската война от 894-896 г., унгарските походи срещу България 894/895 г. и укрепването на цар Симеон Велики (893-927) в Дръстър; първият поход на цар Симеон към Цариград от август 913 г. и сключването на българо-византийския мирен договор; походът му срещу Византия в 914/915 г. в Тракия и Македония и овладяването на Одрин; походът на българския владетел към Цариград и сключването на примирие с император Роман Лакапин (920-944) през началото на септември 924 г.; военната кампания на цар Симеон срещу Хърватското кралство през 926/927 г., неговата смърт и възцаряването на сина му Петър (927-969); оплячкосването на българските земи от печенезите в 943 г. в хода на руско-византийската война, проточила се от 941 до 944 г. по времето на княз Игор (912-945); двата похода на княз Светослав (942-972) срещу България от 968 и 969 г.

Това систематизирано представяне на известията показва ясно, че в ПВЛ са намерили място едни от най-значимите събития от ранносредновековната българска история (VII-XI в.). Видно е също така, че най-голям интерес за летописеца Нестор е представлявало времето на княз Борис I-Михаил и неговият син цар Симеон. Този факт идва да ни подсказва, че той е насочил основно вниманието си към времето на новопокръстена България и нейните отношения със Византия. В съвременната медиевистика отдавна е констатирано, че хронологията на тези събития в ПВЛ е доста объркана и че руските сведения за тях не ни дават нищо повече за българската история от византийските извори [7]. Тези техни слабости не намаляват значението им, защото в случая по-важно е да ги преценим от историческа гледна точка. Те по-скоро поставят въпроса за техните източници и ние ще се спрем на него малко по-нататък в изложението ни. Но в случая е по-важно решението на Нестор да изгради определена представа за българите и християнска България, центрирайки своя разказ около българо-византийските отношения по времето на княз Борис I Михаил – Покръстителя и неговият син цар Симеон. Несъмнено то е произтичало от целите и задачите, които той си е поставил с написването на своя знаменателен исторически труд.

Конкретният отговор на въпроса за същностните причини, обусловили този негов избор, изисква разглеждането му да се пречупи през светлината на идейните позиции, от които е написан самият руски летопис. Добре установено е, че трудът има строго официален и представителен характер [8]. Е. Михайлов изтъква, че с появата си този първи руски летопис бележи внезапно най-висок разцвет и полага солидни основи на продължителна блестяща по своя характер летописна традиция, която изпълва цялото руско средновековие чак до XVII в. и заема едно от едно от първите места в средновековната европейска историография [9]. Наред с това трябва да се добави, че хрониката е написана с цел консолидацията на руския народ и държава и има ярко израен патриотичен характер. Според Д. С. Лихачов Нестор се явява първият норманист в руската история. Вписаната в текста на хрониката легенда за призванието на варягите е била един от главните аргументи за самостоятелността и независимостта на руската държава от външната намеса на Византия. Според византийците Русия е възникнала благодарение на империята, а законната власт в руската държава се появила едва след нейното покръстване и е била тясно свързана с църквата. Именно с тази гледна точка на византийците се борили печорските летописци и конкретно Нестор. Следователно развитата в ПВЛ „норманската теория“ утвърждавала представата за произхода на руската държава не от византийския юг, а от скандинавския север [10]. Любопитно е в тази връзка да отбележим, че авторът на Български апокрифен летопис (XI в.) стои на сходни идейно-патриотични позиции и подобно на Нестор също в извежда началото на българската държава от северните страни на „вечния Рим“, подчертавайки неславянския тюркси произход на българите [11].

Впрочем такова е и становището на Нестор за техния произход: „Когда же словяне, как мы уже говорили, жили на Дунае, пришли от скифов, то есть от хазар, так называемые болгары, и сели по Дунаю, и были насильники славянам“ [12]. Дали с това свое сведение, което достоверно свързва в географско отношение българи и хазари, руският хронист е искал да посочи единствено неславянския произход на българите, или пък чрез него се е опитал да създаде представата, че те са били носители на висока култура, която не е била характерна за славянската древност, е въпрос, на който не може да се даде точен отговор [13]. Но той се поражда от един факт, на който внимание обръща Е. Михайлов. Този факт се отнася до това, че в ПВЛ след варягите, които са поставени на първо място като носители и вносители на християнска идеология, на второ място

идват хазарите. Според данните на летописа те са били твърде многобройни в Киев и са населявали специален квартал. През X в. те са били носители на висока материална и духовна култура, както и разпространители на културни ценности между Изтока и Запада през епохата на Ранното средновековие [14].

От всичко казано дотук можем да направим извода, че Нестор съвсем целенасочно е избрал да включи в своята хроника едни от най-значимите събития от българската история, поставяйки акцента върху покръстването на българите и войните на Симеон с Византия. По този начин той превръща християнска България в примерен случай за русите, за това че макар тя да е получила също кръщението си от Византия, нейните владетели са отстоявали българската държавна независимост и самостоятелност. Това според нас е една от основните причини за избора на Нестор да отрази българо-византийския двубой по времето на княз Борис I и най-вече при цар Симеон. Освен това Нестор, ръководен от своите идейни позиции, е преценил, че българо-византийските отношения в техния политически и църковен аспект ще представляват интерес за патриотично настроен руски управляващ елит.

Като друга възможна причина за големия интерес на Нестор към събития, свързани с управлението на цар Симеон, може да се посочи стремежът на Нестор да разшири представата за него като държавник, който бил покровител на книжнината, една голяма част от която станала достояние и на руските книжовници. Те постоянно срещали в българските книги името на цар Симеон [15]. Постепенно българският цар се превърнал в синоним на България, която предала на русите принципите на християнското вероучение и ги научила на четмо и писмо. В очите на руските книжовници Симеон е символ на България в нейния най-висок културен и политически подем [16].

В тясна взаимовръзка с мястото на християнска България в ПВЛ стои сведението в Йоакимовата летопис (XVII в.), където в разказа за покръстването на русите при Владимир се посочва, че българският цар Симеон изпратил високообразован свещеник (йерей) и много книги [17]. Е. Михайлов има основна заслуга за изясняването на това според него „много ценно и пряко, но труднообяснимо сведение“ за проникването на българската писменост и книжнина в Русия през X в. Поради своя анахронизъм мнозина учени са се отнесли скептично и резервирано към него, а други са приели само факта за разпространението на българска книжнина. Всъщност Е. Михайлов успя да го изясни, изхождайки от мястото, което е заемала Симеонова България в „Повесть временных лет“. Според него въпросното свидетелство в Йоакимовата летопис трябва да се приема в смисъл, че „християнска, Симеонова България, чийто най-виден владетел бил Симеон и по времето на когото славянобългарската книжнина преживяла своя най-висок разцвет, и при когото България се наредила между първите европейски държави, дала на руския народ първите негови наставници в християнското учение, както и книгите, на които той се научил да чете и пише“ [18].

В подкрепа на направения от нас коментар за причините, довели до включването на информацията за Симеонова България в ПВЛ, ще посочим и резултатите от последните проучвания, свързани с руско-българските книжовни връзки. Добре установено е от изследователите, че староруската книжовно-писмена традиция възхожда към преславската традиция. Налице е пряка връзка на редица текстове, съхранили се в староруски преписи с български ръкописни творби от края на IX –началото на X в., имащи официален характер. Такива са Учителното евангелие на Константин Преславски, а вероятно и преведените от него Слова против арианите на Атанасий Александрийски, Симеоновия сборник (по Светославов препис от 1073 г.) [19].

Обобщавайки в заключение казаното досега, би трябвало още веднъж да се подчертае, че сведенията за събития от българската история, свързани с управлението на княз Борис и най-вече с това на цар Симеон, утвърждават в съзнанието на руския народ идеята за България като силна държава, защитаваща своята самостоятелност и независимост от Византия. Сведенията в ПВЛ в съчетание с Йоакимовата летопис са важно свидетелство за това, че в първите десетилетия след приемането на християнството в Русия от руските книжовници се създава една официална версия, чрез която в подходяща литературна форма е показана голямата роля на България в християнизацията на Киевска Русия. Напълно споделям становището на Е. Михайлов, че доколкото официалното покръстване на Русия е станало от Византия и в Киев скоро се установил гръцки митрополит, то в руското летописание тази версия е била напълно изместена от византийската. В резултат на това в летописа е останал единствено неизгладимият спомен за величието на Симеонова България [20].

Направеният дотук коментар ще ни послужи за отправна точка при разглеждане на въпроса за приноса на сведенията за българската история в ПВЛ като извор за българо-руските книжовни връзки през X–XII в. и влиянието между българското и руското летописание.

В изследването си, посветено на значението на Киевска Русия като културен феномен, Е. Михайлов посочва, че изясняването на този проблем се затруднява от липсата на подобни български летописи или хроники, които биха могли да служат като прототип на ранното руско летописание

[21]. Солидаризирайки се с това негово становище, бихме искали да отбележим, че средновековната практика регистрира редица случаи на опосредствено влияние между различните летописни практики, което е свързано с характера на използваната и разпространявана историческа литература [22]. В резултат на това много често появата на определени сведения се дължи не на един конкретно използван източник, а на повече, които съдържат сходна информация за дадено събитие или събития. Това дава възможност на хрониста да състави самостоятелни сведения за тях, изхождайки от литературата, с която е разполагал. Струва ни се, че подобен кумулативен подход е прилагал и Нестор в процеса на своята работа. Подобна дейност е изисквала по-високи, аналитични способности, каквито несъмнено е имал и Нестор, видно от съдържанието на неговия труд.

Преди около тридесетина години ние се опитахме да докажем с по-голяма увереност, че Нестор е имал под ръка определен кръг старобългарски историко-летописни творби, които са му повлияли при формирането на неговата историческа концепция [23]. Този съществен проблем разгледахме в светлината на изследванията, направени след времето на А. Шахматов, В. Златарски и П. Мутафчиев [24]. Техните резултати, както и нашето самостоятелно проучване на данните за българската история в ПВЛ позволиха да създадем една по-конкретна представа за авторите и техните творби от кръга на Преславската книжовна школа, които са били достъпни на Нестор. Аргументите ни за това становище се базираха на сравнителния анализ между българските сведения в руската хроника и данните за тях в част от произведенията от Симеоновия „златен век“ и най-вече с хрониката на Георги Амартол: 1. Ясно изразената идея за славянското единство в уводната част на руската хроника, намираща се в унисон с идейното съдържание на проповедническия сборник Учительно евангелие на Константин Преславски; 2. Обърканата хронология на събитията от българската история, която несъмнено доказва, че летописецът е разполагал с различни по характер творби, съдържащи информация за едни и същи събития. Най-показателен пример са посочените от него години за покръстването на българите. 3. Сравнително големият брой известия за българите в първата част на ПВЛ е показателна, че Нестор е разполагал с български извори, от които е събрал своята информация за тях; 4. Прякото свързване на делото на Константин Кирил Философ и „преложеният книг“ единствено с българите [25].

Подробното аналитично проучване на сведенията за българите и християнска България в ПВЛ ни позволи да определим възможният кръг от българска историческа литература, използвана от Нестор при съставянето на летописа. Според нас този кръг е включвал: българският превод на Хрониката на Георги Амартол, прочутото Сказание о преложении книг, Летописец вкратце, произведенията на Ченоризец Храбър, Константин Преславски и Климент Охридски [26]. Влиянието и на други старобългарски творби върху ПВЛ прозира в сведенията за покръстването на княз Владимир I и неговата християнизаторска политика, дадени под годината 6496 (988) [27]. Съдържащата се в него информация е твърде сходна с тази за княз Борис I – Покръстителя в старобългарския разказ Чудото на св. Георги с българина.

Направените през последните години открития и изследвания, свързани с проблема за българо-руските книжовни връзки през Средновековието подкрепят нашата хипотеза за българската историческа литература, оказала пряко или косвено влияние върху работата на Нестор при съставянето на ПВЛ и формирането на нейната концепция. Затова сумарно ще си позволим да посочим резултатите от тези проучвания, които актуализират нашите по-ранни наблюдения и констатации относно взаимодействието между българското и руското летописание.

Представата за наличието на единна славянска общност се среща нееднократно в старобългарски книжовни паметници от IX-X в. На този факт специално внимание обръща Д. Ангелов. Сред тях като много характерен пример той посочва творбата на Климент Охридски Похвално слово за Кирил Философ. В нея авторът се възхищава от „богогласната уста“ на солунския просветител, за това, че бил увенчал със своето слово многоплодния славянски народ [28]. Авторът също така обръща внимание на факта, че Климент Охридски, Наум, Черноризец Храбър, Константин Преславски са се чувствали като славяни, живеещи със съзнанието, че стореното от солунските братя е от полза на целия славянски свят [29].

Особено ценно ново доказателство за българския, а не за западнославянския произход на Сказание о преложении книг, поместено в ПВЛ под годината 6406/898, се явява службата в „Памет на преподобния Методий, учител на славянския народ, брат на Кирил Философ“ от епископ Константин Преславски (между 884–896) [30]. В нея се съдържа една конкретна податка, която е налице и в руската хроника. Тя се отнася до споменаването на Св. Андроник, който е един от 70-те апостоли и пръв епископ на Илирик със средище Сирмиум (дн. Сремска Митровица, Сърбия). В пета песен на българската служба се пее: „Истински наследник си ти, славни, на славния апостол Андроник, украсен, мъдри, престола на църквата Панонска свята“ [31]. В ПВЛ се посочва: „Константин же вернулса назад и отправилса учить болгарский народ, а Мефодия оставил в Моравия. Затем княз Коцел поставил Мефодия епископом в Панонии на столе святого Андроника, одного из семидесяти апостолов, ученика святого апостола Павла...“ [32].

Важно значение имат и разсъжденията на Д. Атанасова, които дават нови доказателства за

българския произход на Сказание о преложение книг. Както е известно въз основа на тази твърба Нестор съставя сведението си за създаването на славянската писменост и книжнина от братята Кирил и Методий и нейното разпространение сред българите и другите славяни, поместено в ПВЛ под годината 6406/898. Авторката аргументира българския произход на Сказание о преложение книг с това, че съвпаденията между него и чешката Кристианова легенда (X в.) се явяват отклонения само за Кристиановата легенда, докато Сказанието показва връзка с Пространното житие на Методий и Проложното житие на Кирил, които са паметници с южнославянски произход [33].

Нови съществени доказателства за използването на старобългарския превод на Хрониката на Георги Монах-Амартол като извор от първа величина за Нестор в последно време приведе Р. Станков. Авторът прави възможно най-пълно систематизиран критичен анализ на заимстванията в ПВЛ от този преводен византийски труд. Въз основа на него той подчертава, че ранният превод на Хрониката на Георги Амартол е извършен в България през X в. и аргументацията на подръжниците за нейния староруски превод не издържат на критика. Според автора старобългарският превод на Хрониката (Временник) наред със своите културнообразователни функции по отношение на руските книжовници има пряко отношение и към възникването на руското летописание [34].

Прегледът на сведенията за българите и християнска България в ПВЛ позволи да се разшири представат за техния принос като извор за българо-руските книжовни връзки през X-XII в. и взаимодействието между българското и руското летописание. Те са свидетелство за активното участие на България в разпространението на християнството в Русия. Неговото проникване се осъществявало по три основни пътища: 1) непосредствено от съседното на Русия българското население в Североизточна България (дн. Молдова); 2) икономическите връзки между двете страни, установили се още в края на IX в.; 3) сътрудничеството между българи и руси, установило се в Цариград [35].

Бих искала да завърша разглеждането на поставените от нас въпроси с оценката, дадена от Е. Михалов за ролята на християнска България в културното израстване на Киевска Русия: „...християнството в Русия не е могло да отбележи някакъв съществен успех, ако не е било проповядвано на роден, разбираем език. Такова християнство по това време е могла да предложи на Русия само съседна България. През първата половина на X в. тя вече е разполагала с необходимата църковнославянска книжнина и с подготвени кадри“ [36].

[1] Михайлов, Е. Българо-руските културни взаимоотношения от края на X до 30-те години на XIII в. в руската и българската историография. – В: ГСУ ФИФ, Т. LX, кн. 3, 1966, 195–256; Същият. Киевска Русия като културен феномен. – В: ГСУ ИФ, Т. 87, 1994, 77–81; Същият. Начално проникване на християнството в Киевска Русия. – В: Доайенът. Юбилеен сборник, посветен на 100-годишнината на проф. Николай Михайлович Дилевски. С., 2004, 462–468;

[2] От такъв характер са въпросите за: обособяването на източните и южните славяни, отношенията между славините и антите в земите на Долния Дунав, руско-българската етническа граница до края на X в., етапите, през които преминават българо-руските връзки до самостоятелното управление на княз Светослав в 964 г., проявили се най-ярко в сферата на икономическите и културните взаимоотношения между двата народа.

[3] Михайлов, Е. Руси и българи през ранното средновековие до 964 г., 136–144.

[4] Тази първа руска хроника е написана около 1113 г. от Нестор, монах в Киево-Печорския манастир. Нейният текст не е достигнал до нас в първоначалния си вид. Преработката на хрониката се извършва от видубицкия игумен Силвестър по инициатива на княз Владимир Мономах (1113–1125), който се възцарил през същата 1113 г. Новият руски княз отнема на споменатия манастир воденето на летописите, което сега вече става едно от най-важните обществени явления на руската действителност. Той го предава на своя княжески Видубицки манастир, основан през 70-те години на XI в. от неговия баща Всеволод Ярославич (1030–1093). Преработката на ПВЛ е била възложена от Владимир Мономах на Силвестър, който завършва своята работа в 1116 г. За нас е важно да посочим, че преработката на текста на хрониката засягала основно нейната последна част, отнасяща до управлението на Светополк (979–1019) и Владимир Мономах (Вж. Лихачев, Д. С. Русские летописи. М-Л. 1947, 169–170; Памятники литературы древней Руси (XI – начало XII века). М., 1978, с. 419.

[5] Михайлов, Е. Руси и българи през ранното средновековие до 964 г., 142–143.

[6] Критичен преглед на изследванията от XIX–XX в. относно тяхното значение вж. у Михайлов, Е.

Българо-руските културни взаимоотношения от края на X до 30-те години на XIII в. в руската и българската историография, 225–232.

[7] Мутафчиев, П. Към въпроса за българските извори в руските летописни известия. – Сп БАН, кн. III, 1912, 135–148 (Избрани произведения. Т. 1, С., 1973, 155–171); Кузьмин, А. Г. Русские летописи как источник по истории Древней Руси. Рязань, 1969, 91–92; Зыков, Э. Г. Известии о Болгарии в Повести временных лет и их источники. – ТОДРЛ, XXIV, 1973, 48–53.

[8] Лихачев, Д. С. Русские летописи, с. 151.

[9] Михайлов, Е. Киевска Русия като културен феномен, с. 80.

[10] Лихачев, Д. С. Цит. съч., 159–160.

[11] В българския летопис се казва: „И след това чух глас, който друго ми разказваше: Исайте, възлюбени мой пророче, иди на Запад от най-горните страни на Рим, отлъчи третата част от куманите, наречени българи и насели земята Карвунаска [днешна Добруджа – Б.а.], която опразниха римляни и елини“. В този текст под израза „най-горните страни“ се разбират земите, които лежат далеч на север от Цариград над Черно и Азовско море по долното течение на реките Волга, Днестър, Днепър и Прут в Южна Русия. В XI в. тези земи са били заети от куманите, руските половци. Анонимният български летописец има предид това положение. Освен това той е знаел, че българите са дошли от тези страни и че не са били славяни, а от тюркски произход. Вж. Бешевлиев, В. Началото на българската държава според апокрифен летопис от XI в. – В: Средновековна България и Черноморието. (Сборник доклади от научната конференция) Варна-1980. Варна, 1980, с. 40.

[12] Памятники литературы древней Руси (XI – начало XII века), с. 29.

[13] В писмото на хазарския хаган Йосиф до сановника на Кордофския арабски халифат Хасдай ибн-Шафрут (X в.) се съобщава, че хазарите живеели в страната, в която преди са живели В-н-н-три (уногондурите – прабългари). Вж. Коковцов, П. К. Еврейско хазарская переписка в X веке. Л., 1932, 91–92; Христоматия по история на България. Т.1. Съставители П. Петров и В. Гюзелев. С., 1978, 88–89.

[14] Михайлов, Е. Киевска Русия като културен феномен, с. 76.

[15] Снегаров, И. Духовно-културни връзки между България и Русия през средните векове (X–XV в.) С., 1950, с. 40.

[16] Михайлов, Е. Руси и българи през ранното средновековие до 964 г., с. 143.

[17] Татищев, В. Н. История Российская. Т.1, с. 112.

[18] Михайлов, Е. Цит. съч., 141–143.

[19] Турилов, А. А., Флоря, Б. Н. Христианская литература у славян в середине X – середине XI в. и межславянские культурные связи. – В: Христианство в странах восточной, юговосточной и центральной Европе на пороге второго тысячелетия. М., 2002, 452–454.

[20] Михайлов, Е. Пак там, с. 144.

[21] Михайлов, Е. Киевска Русия като културен феномен, 80–81.

[22] Guenée, B. Histoire et culture historique dans l'Occident médiéval. Paris, 1980, 300–315.

[23] Каймакамова, М. Старобългарската летописна традиция и „Повест временных лет“. – В: Българско средновековие. Българо-съветски сборник в чест на 70-годишнината на проф. И. Дуйчев. С., 1980, 212–224. От съществено значение за нас бяха изследванията на Ангелов, Б. Ст. Le „Летописецъ въ кратъце du recueil de Simeon (Симеонов сборник)“. – Byzantinobulgarica. Т. II, 1966, 83–105; Зыков, Э. Г. Цит. съч., 48–53; Кузьмин, А. Г. Цит. соч., 90–94, 100–103, 121–125; Михайлов, Е.

Руси и българи през ранното средновековие. – ГСУ ИФ, LXVI, 1972–1973, 121–123.

[24] Подробен критичен преглед на хипотезите за взаимодействието между българското и руското летописание сред руските слависти от XIX вж. у Михайлов, Е. Българо-руските културни взаимоотношения от края на X до 30-те години на XIII в. в руската и българската историография, 225–232. През първата половина на XX в. Шахматов, А. Сказание о преложении книг на славянский язык. – In: Zbornik V. Jagića. Berlin, 1908, 172–182; Същият. Повесть временных лет и ее источники. – ТОДРЛ, IV, 1940, 11–150; Златарски, В. Най-старият исторически труд в старобългарската книжнина. – Сп БАН, кн. XXVII, 1923, 166–177; Същият. Болгарский историко-литературный элемент в русской летописи. Труды V-ого Съезда русских академических организаций за границей в Софии, 14–21 септември 1930 . Ч. 1, С., 1932, 337–352; Мутафчиев, П. Цит. съч., 140–148, правят съществен принос за определяне на характера и състава на българските източници на ПВЛ.

[25] Каймакамова, М. Старобългарската летописна традиция и „Повесть временных лет“, 213–221.

[26] Пак там, с. 213, с. 221.

[27] Паметници на литература на древней Руси (XI – начало XII века), 124–136.

[28] Ангелов, Д. Славянският свят през IX–X в. и делото на Кирил и Методий в книжовната традиция. – РВг (1985), 2, с. 4.

[29] Пак там, с. 5.

[30] Превод на Кл. Иванова – В: Тържество на словото. Златният век на българската книжнина (Летописи, жития, богословие, риторика, поезия), съставителство, редакция и научен коментар Кл. Иванова и Св. Николова. С., 1995, 38–43.

[31] Текстът от службата тук се цитира по Гюзелев, В. Покръстване и християнизация на българите. Извороведческо изследване с приложение. С., 2006, с. 70, с. 236.

[32] Паметници на литература на древней Руси (XI–начало XII века), 42–43.

[33] Атанасова, Д. Проблемът за западнославянските (чешки) източници на Кирило-Методиевския пасаж в „Повесть временных лет“. – В: Медиевистични изследвания. В памет на Пейо Димитров. IV младежка медиевистична конференция Шумен, 1–3 декември 1994, 213–222.

[34] Станков, Р. Древнеболгарский перевод Хроники Георгия Амартола в древнерусской письменной традиции. – СЛ, 39–40, 2008, 45–98.

[35] Михайлов, Е. Руси и българи през ранното средновековие, 137–138.

[36] Михайлов, Е. Пак там, с. 137.